

TURKISTON O'LKASIDA JADIDCHILIK VA SIYOSIY HARAKATLAR**Yunusova Dilnoza Mametsharipovna**

Toshkent amaliy fanlar universiteti, "Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası katta o'qituvchisi

E-mail: yunusovadilnoza425@gmail.com

Rayimova Sevinch

Tarix ta'lim yo'nalishi II kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston o'lkasida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vujudga kelgan jadidchilik harakatining shakllanish omillari, maqsad va vazifalari hamda uning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rni tahlil qilingan. Jadidlarning ta'lim tizimini isloh qilish, milliy matbuot va teatrnı rivojlantirish, xalqning ma'naviy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirish borasidagi faoliyati yoritilgan. Shuningdek, jadidchilik harakatining ma'rifiy bosqichdan siyosiy harakat darajasiga ko'tarilishi, Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi va milliy ozodlik g'oyalari bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan baholangan. Tadqiqotda jadidchilikning Turkiston xalqlari milliy uyg'onishi, siyosiy tafakkuri va davlatchilik an'analari rivojlanishiga qo'shgan hissasi ochib berilgan.

Kalit so'zlar. Jadidchilik, Turkiston, ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy, Turkiston Muxtoriyati, Sho'roi Islomiya, siyosiy harakatlar, matbuot, davlatchilik.

Abstract. This article analyzes the factors behind the emergence of the Jadid movement in Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries, its goals and objectives, and its role in the socio-political life of the region. It highlights the activities of the Jadids in reforming the educational system, developing the national press and theater, and enhancing the spiritual and intellectual level of the population. The study also examines the transformation of the Jadid movement from an educational and enlightenment-oriented initiative into a political movement, its connection with the establishment of the Turkestan Autonomy, and its association with the ideas of national liberation. Furthermore, the article reveals the contribution of Jadidism to the national awakening of the peoples of Turkestan, the development of political thought, and the strengthening of statehood traditions.

Keywords: Jadidism, Turkestan, enlightenment, national awakening, Mahmudhoja Behbudi, Munavvarqori, Abdulla Avloni, Turkestan Autonomy, Shuro-i Islamiya, political movements, press, statehood.

Аннотация. В данной статье проанализированы факторы формирования джадидского движения, возникшего в Туркестане в конце XIX – начале XX века, его цели и задачи, а также роль в общественно-политической жизни региона. Освещена деятельность джадидов по реформированию системы образования, развитию национальной печати и театра, повышению духовно-просветительского уровня населения. Кроме того, с научной точки зрения рассмотрен процесс трансформации джадидского движения из просветительского этапа в политическое движение, его связь с созданием Туркестанской автономии и идеями национального освобождения. В исследовании раскрыт вклад джадидизма в национальное пробуждение народов Туркестана, развитие политической мысли и традиций государственности.

Ключевые слова: джадидизм, Туркестан, просветительство, национальное пробуждение, Махмудходжа Бехбуди, Мунавваркары, Абдулла Авлони, Туркестанская автономия, Шуро-и Исламия, политические движения, печать, государственность.

Kirish

Jadidchilik harakati masalasi mahalliy va xorijiy tarixshunoslikda keng tadqiq etilgan. Jumladan, A. Ziyo, D. Alimova, Q. Rajabov, B. Qosimov singari olimlarning tadqiqotlarida jadidchilikning ma'rifiy va siyosiy jihatlarini yoritilgan. Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jadidlarning siyosiy qarashlari va ularning milliy davlatchilik g'oyalarini shakllantirishdagi o'rni alohida ilmiy tahlilni talab etadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta'siri ostida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan murakkab davrni boshdan kechirdi[9]. Mahalliy aholining siyosiy huquqlari cheklangan, iqtisodiy resurslar markaz manfaatlariga bo'ysundirilgan, milliy madaniyat va ta'lim tizimi inqiroz holatiga tushib qolgan edi. Ana shunday sharoitda xalqning ma'naviy uyg'onishi, zamonaviy bilimlarni egallashi va milliy taraqqiyotga erishish g'oyalarini ilgari surgan jadidchilik harakati vujudga keldi. Jadidchilik dastlab ma'rifiy harakat sifatida shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik siyosiy mazmun kasb etib, Turkiston xalqlarining milliy ozodlik kurashi bilan chambarchas bog'landi. "Jadid" arabcha "usul-i jadid" – "yangi usul" iborasidan olingan bo'lib, yangi usuldagi maktablar tashkil etish g'oyasini anglatadi. Jadidchilik harakati XIX asrning ikkinchi yarmida Qrimda faoliyat yuritgan ma'rifatparvar Ismoil G'aspirali faoliyati ta'sirida shakllandi. U musulmon xalqlarining taraqqiyoti zamonaviy fan va ta'limni rivojlantirish bilan bog'liq ekanligini ta'kidlab, "Til, fikr va ishda birlik" shiorini ilgari surdi.

Tahlil va natijalar

Turkistonda jadidchilik harakatining asosiy vakillari sifatida Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Cho'lpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqa ma'rifatparvarlarni ko'rsatish mumkin[6]. Ular eski maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini isloh qilish, dunyoviy fanlarni o'qitish, milliy matbuotni rivojlantirish va xalqning siyosiy ongini yuksaltirishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Jadidlar yangi usuldagi maktablar ochib, geografiya, tarix, matematika, tabiiyot kabi fanlarni o'qitishga alohida e'tibor qaratdilar. Ular tomonidan yaratilgan darsliklar va o'quv qo'llanmalari o'sha davr uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Jumladan, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq", Behbudiyning "Kitobat ul-atfol" kabi asarlari ma'rifatparvarlik g'oyalarini keng targ'ib qildi.

Jadidlarning asosiy faoliyat yo'nalishlaridan biri matbuot va teatr orqali xalq ongiga ta'sir ko'rsatish edi. XX asr boshlarida Turkistonda "Taraqqiy", "Xurshid", "Sadoyi Turkiston", "Oyina", "Hurriyat", "Turon" kabi gazeta va jurnallar nashr etildi. Bu nashrlar orqali xalqni jaholatdan qutqarish, milliy birlikni mustahkamlash va zamonaviy taraqqiyot yo'liga da'vat etish g'oyalari targ'ib qilindi[4].

Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan yozilgan "Padarkush" dramasi Turkiston teatr san'atining rivojlanishida muhim o'rin tutdi. Teatr jadidlar uchun xalqni tarbiyalash va ijtimoiy muammolarni ko'rsatishning samarali vositasiga aylandi. Jadid adabiyoti ham milliy o'zlikni anglash, erkinlik va taraqqiyot g'oyalarini targ'ib etishga xizmat qildi.

Jadidlar ayollar ta'limi masalasiga ham katta e'tibor qaratdilar. Ular jamiyat taraqqiyotini ayollarning savodxonligi va ijtimoiy faolligisiz tasavvur etmas edilar. Shu sababli qizlar maktablari tashkil etish va ayollarning ta'lim olish huquqini kengaytirish masalalari kun tartibiga qo'yildi.

XX asr boshlariga kelib Rossiya imperiyasidagi siyosiy jarayonlar jadidlar faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, 1905–1907-yillardagi Rossiya inqilobi natijasida vujudga kelgan nisbiy erkinlik jadidlarning siyosiy faolligini kuchaytirdi. Ular mahalliy aholi manfaatlarini himoya qilish, milliy vakillik organlarini tashkil etish va siyosiy islohotlarni amalga oshirish tarafdori bo'ldilar.

1917-yil Fevral inqilobidan keyin Turkistonda siyosiy tashkilotlar va partiyalar faoliyati kuchaydi. Jadidlar “Sho'roi Islomiya” tashkilotini tuzib, musulmon aholini siyosiy jihatdan birlashtirishga harakat qildilar[9]. Tashkilotning asosiy maqsadi Turkiston musulmonlarining siyosiy huquqlarini himoya qilish va o'lka boshqaruvida mahalliy aholining ishtirokini ta'minlash edi. Shu davrda “Sho'roi Ulamo” tashkiloti ham faoliyat yuritdi. Biroq jadidlar va konservativ ruhoniylar o'rtasidagi qarashlar farqi siyosiy birlikni zaiflashtirdi. Jadidlar zamonaviy taraqqiyot va islohotlarni yoqlagan bo'lsalar, an'anaviy kuchlar mavjud tartiblarni saqlab qolishga intildilar.

1917-yil noyabr oyida Qo'qon shahrida Turkiston musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoyda Turkiston Muxtoriyati e'lon qilindi. Muxtoriyat hukumati tarkibida jadid ziyolilari muhim o'rin egalladilar. Muxtoriyatning asosiy maqsadi demokratik tamoyillar asosida Turkistonning siyosiy va madaniy muxtoriyatini ta'minlash edi[8]. Turkiston Muxtoriyati qisqa muddat faoliyat yuritgan bo'lsa-da, o'lka xalqlarining milliy davlatchilik haqidagi orzu-intilishlarini ifodalab berdi. 1918-yil fevral oyida bolsheviklar tomonidan Qo'qon Muxtoriyatining qurolli kuch bilan tugatilishi minglab insonlarning halok bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu voqea Turkiston tarixida milliy ozodlik harakatining muhim sahifalaridan biri hisoblanadi.

Muxtoriyat tugatilgandan keyin ham jadidlarning bir qismi siyosiy faoliyatini davom ettirdi. Ayrimlari sovet hokimiyati bilan hamkorlik qilish yo'lini tanlagan bo'lsa, boshqalari milliy mustaqillik g'oyalari ilgari surishda davom etdilar. Biroq 1920–1930-yillarda sovetlarning qatag'onlik siyosati natijasida jadidlarning aksariyati qatag'on qilindi.

Xulosa

Turkiston o'lkasida jadidchilik harakati milliy uyg'onish tarixining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Jadidlar xalqni ma'rifatli qilish, zamonaviy ta'limni rivojlantirish, milliy matbuot va madaniyatni taraqqiy ettirish orqali jamiyatni yangilashga intildilar. Ularning faoliyati vaqt o'tishi bilan siyosiy xarakter kasb etib, Turkiston xalqlarining milliy ozodlik va davlatchilik g'oyalari bilan uyg'unlashdi. Turkiston Muxtoriyati tajribasi esa jadidlarning demokratik va milliy taraqqiyot haqidagi qarashlarining amaliy ifodasi bo'ldi. Bugungi kunda jadidlar merosi O'zbekiston tarixida milliy o'zlikni anglash, ma'naviy taraqqiyot va davlat mustaqilligini mustahkamlash yo'lidagi muhim tarixiy tajriba sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Абдурауф Фитрат. Туркистон кайғуси. // Фитрат А. Танланган асарлар. Жилд 1. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 35–56.
2. Алимова Д, Рашидова Д. История общественно-культурного реформаторства джадидов в Центральной Азии (конец XIX – начало XX вв.). – Ташкент: Фан, 1999. – 248 с.
3. Alimova D, Rashidova D. История общественно-культурного реформаторства джадидов в Центральной Азии (конец XIX – начало XX вв.). – Ташкент: Фан, 1999. – С. 27–35.
4. Kayumov A. Jadidchilik harakati tarixi. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 56–61.
5. Косимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. -Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 82–94.
6. Гаспирали И. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б. 45–49

7. Маҳдум Ҳожи Мирза Олим. Тарихи Туркистон / нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – 304 б.
8. Rajabov Q. Turkiston jadidlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – B. 126–131.
9. Jadidchilik. / O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi . – Toshkent, 2002.
10. Шамсутдинов, Р. Ўрта Осиёдаги жади́дчи́лик ҳаракати қурбонлари тарихидан Р. Шамсутдинов, А. Маҳкамов, Н. Акбарова. –Тошкент: Академнашр, 2025. –336 б.